

کودکان طلاق و مداخلات مددکاری اجتماعی:

فرا ترکیب

نسرین بابائیان* ، علی یزدانی**

احمد کلاته ساداتی*** ، محیا حاج حسینی****

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۷/۲۴

چکیده

با توجه به آمار روزافزون طلاق در ایران شاهد تعداد زیادی کودکان طلاق هستیم که درگیر آسیب‌های اجتماعی، روانی و عاطفی فراوانی می‌شوند که کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند. مددکاران اجتماعی به‌عنوان افراد متخصص می‌توانند نقش مؤثری در کاهش این آسیب‌ها ایفا کنند. هدف مطالعه تبیین اهمیت و نقش مددکاری اجتماعی در کار با کودکان است. پرسش اصلی این پژوهش این است که اثربخشی مداخلات مددکاری اجتماعی بر کودکان طلاق مورد توجه قرار گرفته است؟ با استفاده از روش فراترکیب، ۲۵ پژوهش صورت گرفته در خصوص مداخلات مددکاری اجتماعی بر کودکان طلاق در بازه زمانی ۱۹۷۰-۲۰۲۰ فارسی و انگلیسی زبان را انتخاب و مورد تحلیل قرار گرفت. بر اساس یافته‌ها، پژوهش‌ها در سه حوزه پیامدهای منفی طلاق والدین بر کودکان، مداخلات انجام شده در خصوص کودکان طلاق و نقش مددکاری اجتماعی دسته‌بندی شدند. پژوهش‌ها نشان می‌دهند که مداخلات انجام شده در حوزه مشکلات روانی و عاطفی کودکان بوده است و به مسائل اجتماعی کودکان کمتر توجه شده است، در صورتی که خدمات تخصصی به کودکان طلاق ارائه نشود، آثار طلاق والدین در آن‌ها نهادینه خواهد شد و برطرف کردن آن هزینه‌های هنگفتی برای فرد و جامعه دارد. یکی از گروه‌های ارائه‌دهنده خدمات تخصصی مددکاران اجتماعی هستند که به اهمیت نقش و خدمات تخصصی آنان کمتر توجه شده است. آنان می‌توانند خدمات تخصصی و مناسبی را به خانواده‌ها و کودکان ارائه دهند تا از آسیب‌های احتمالی پیشگیری کنند یا در صورت بروز مشکل صدمه کمتری به کودکان در امر طلاق والدینشان به وجود آید. **واژه‌های کلیدی:** پیامدهای منفی طلاق بر کودکان، روابط خانوادگی، کودکان طلاق، مداخلات، مددکاری اجتماعی.

* babaeian.n@yazd.ac.ir

* استادیار مددکاری اجتماعی دانشگاه یزد، یزد، ایران.

** دانشجوی کارشناسی ارشد مددکاری اجتماعی دانشگاه علوم توانبخشی و سلامت اجتماعی، تهران، ایران.

alilyazdani2667@gmail.com

asadati@yazd.ac.ir

*** دانشیار جامعه‌شناسی دانشگاه یزد، یزد، ایران.

mahya77haj@gmail.com

**** کارشناسی مددکاری اجتماعی دانشگاه یزد، یزد، ایران.

مقدمه و طرح مسئله

طلاق پدیده‌ای است که از دیرباز وجود داشته و در هر آیین و قومیتی با آن متفاوت روبرو شده‌اند. طلاق از مهم‌ترین پدیده‌های حیات انسانی به شمار می‌آید و از موضوعات مورد توجه در حرفه مددکاری اجتماعی است چراکه بعد از فرد، این خانواده و ارکان خانواده است که در ساخت جامعه مهم است. طلاق از نظر لغوی به معنی رها شدن می‌باشد و در اصطلاح عبارت است از پایان دادن رابطه زناشویی به وسیله زن و شوهر؛ همچنین طلاق را می‌توان انحلال رابطه همسری در ازدواج دائمی دانست که بعد از آن از نظر رعایت حقوق و تکلیف مربوط به زناشویی مسئولیتی برای هر دو همسر نخواهد بود، تعریف کرد (کریمی، ۱۳۹۵). طلاق از مهم‌ترین پدیده‌های حیات انسانی به شمار می‌آید که نه تنها تعادل روانی انسان، بلکه تعادل روانی فرزندان، بستگان، دوستان و نزدیکان را نیز به هم می‌ریزد (ساروخانی، ۱۳۷۶: ۳۳-۳۵).

یکی از قربانیان اصلی پیامدهای ناشی از طلاق والدین کودکان می‌باشند، هر چند طلاق والدین همیشه منجر به بروز مشکلات عاطفی و رفتاری در فرزندان نمی‌گردد، اما به یقین اثرات منفی طلاق بیش از جنبه‌های مثبت آن است (عمادی و همکاران، ۱۳۹۴). تحقیقات نشان می‌دهد که کودکانی که شاهد، درگیری‌های خانوادگی هستند، از رشد مهارت‌های اجتماعی، عاطفی و نظارتی عقب مانده‌اند (Negrini, 2020: 278-287). جدایی والدین، زندگی تک‌والدی یا والدین جدا از هم برای کودکان آسیب‌ها و پیامدهای فراوانی خواهد داشت و در رشد، تکامل و ارتباطات کودکان تأثیرگذار خواهد بود. این پیامدها زندگی فرد را با مسائل و مشکلات فراوانی روبرو خواهد کرد. همچنین تحقیقات نشان می‌دهد که میزان رشد عاطفی و اجتماعی کودکانی که در خانواده‌های طلاق بزرگ می‌شوند، معمولاً در مقایسه با سایر کودکانی که در خانواده‌های عادی رشد می‌کنند کمتر است.

در کاهش و پیشگیری از این مشکلات و آسیب‌ها، برنامه‌ها و مداخلات روانشناسی، مشاورین خانواده و مددکاران اجتماعی تأثیر بسزایی خواهند داشت، که همواره متخصصان در حوزه طلاق و خانواده سعی بر کاهش این آسیب‌ها داشته‌اند. مددکاری اجتماعی یک

اقدام حرفه‌ای است که به افراد، گروه‌ها و جوامع کمک می‌کند تا با افزایش یا بازیابی قابلیت‌های کارکرد اجتماعی خود، شرایط مطلوبی برای دستیابی به هدف‌هایشان ایجاد کنند (Zastrow, 2013: 47-48).

در مددکاری اجتماعی راهبردهای مداخله‌ای فراوانی پیشنهاد شده است که مددکاران اجتماعی می‌توانند با توجه به مسائل هر فرد یا گروه، روش مناسبی را برای به حداقل رساندن تنش افراد و گروه استفاده کنند (Walsh, 2010: 158-159). مددکاران اجتماعی با هدف توانمندسازی افراد با مداخلات مناسب و برنامه‌های فردی، گروهی و جامعه‌ای با هدف پیشگیری از طلاق، کاهش آسیب‌های بعد از طلاق، همچنین توانمندسازی افراد بعد از طلاق برای والدین و کودکان اقدام می‌کنند.

بسیاری از بررسی‌های انجام شده از رابطه بین طلاق با اعتیاد، جرم و بزهکاری، روان‌پریشی، عدم تعادل شخصیتی، مسائل آموزشی و تربیتی، خودکشی، جامعه‌ستیزی و نظایر آن حکایت می‌کنند (کلانتری، روشن‌فکر و جواهری، ۱۳۹۰: ۱۱۲). مطالعات متعددی در خصوص طلاق و پیامدهای آن بر کودکان صورت گرفته، که نشان‌دهنده اهمیت طلاق، مسائل و مشکلات و آسیب‌هایی است که به‌واسطه آن برای افراد به وجود می‌آید و اغلب به اهمیت نقش خانواده در تربیت و پرورش فرزندان تأکید داشته و اختلال در ساختار خانواده را عامل برهم خوردن کارکردهای آن دانسته‌اند که به‌عنوان عامل مخرب امنیت روانی-اجتماعی فرزندان عمل می‌کند (یحیی زاده و حامد، ۱۳۹۴: ۱۰۰).

تعدادی از مطالعات نیز به هم‌زمانی بحران طلاق با بحران رشد دوره نوجوانی اشاره کرده‌اند و تأثیر مخرب طلاق در این دوره را بیشتر می‌دانند. بر اساس این مطالعات می‌توان به طلاق به‌عنوان یک پدیده پیچیده که برای فرزندان به‌مثابه یک حادثه بحرانی و استرس‌زاست اشاره کرد؛ که نیازمند مداخلاتی جهت سازگاری فرزندان با آن می‌باشد (همان). با توجه به این مسئله که تداوم، تماس و مداخلات مددکاران اجتماعی ویژه طلاق با خانواده فرزندان تک سرپرست برای بررسی و حل مشکلات عاطفی، روانی و اجتماعی

فرزندان ضروری است و همچنین با توجه به رشد طلاق و افزایش تعداد فرزندان طلاق، توجه و دقت به مسئله کودکان طلاق و روابط آنها و نقش مددکاران اجتماعی و اقدامات آنها در این زمینه که می‌تواند در افزایش سطح سلامت روانی و برقراری ارتباط صحیح با کودکان طلاق مؤثر واقع شود.

از آنجا که پیامدهای مسئله طلاق و کودکان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و می‌توان گفت مددکاری اجتماعی و مداخلات مربوطه به مددکاران اجتماعی و در راستای حل مشکلات کودکان طلاق کمک‌کننده است لذا با عنایت به اندک بودن مطالعات به زبان فارسی در این زمینه یافته‌های مطالعه حاضر می‌تواند اطلاعات مفیدی در اختیار مددکاران اجتماعی قرار دهد. با توجه به اهمیت موضوع خانواده و روابط بین فردی خانواده و کودکان طلاق، هدف مطالعه مروری نظام‌مند حاضر، بررسی ابعاد تأثیرات طلاق و شیوه مداخلات مددکاری اجتماعی در آن است.

سؤالات پژوهش

- بر اساس مطالعات انجام شده نقش مددکاران اجتماعی در کار با کودکان طلاق چه بوده است؟
- مداخلات انجام شده در رابطه با کودکان طلاق در چه حوزه‌هایی بوده است؟
- از جمع‌بندی پژوهش‌های مزبور چه نتایجی به دست آمده است؟
- طلاق والدین بر چه جنبه‌هایی از زندگی کودکان طلاق تأثیرگذار بوده است؟
- پژوهش‌های موجود در حوزه مداخلات و اقدامات مددکاران اجتماعی بر چه نکاتی تأکید داشته‌اند؟

مبانی نظری

از دیدگاه مددکاری اجتماعی، نه تنها عوامل فردی و خانوادگی بلکه عوامل اجتماعی، تعامل بین افراد و محیط اجتماعی‌شان تأثیرگذار است از این رو هدف مددکاری اجتماعی

تغییر در حالات روانی و همچنین تغییر در محیط اجتماعی مددجو می‌باشد. مددکاران اجتماعی از طریق وارد شدن به زندگی مددجو رفتارها و ارتباطات مددجو با افراد، خانواده او را بررسی کرده و به تشخیص و ارزیابی مشکل می‌پردازد و در صورتی که لازم باشد تغییر در محیط خانوادگی و اجتماعی مددجو به وجود می‌آورد (بزمی حاجی خواجه لو و مکی، ۱۳۹۹: ۱۵۱).

مددکاری اجتماعی برای ارائه خدمات نیازمند کسب دانش، مهارت و تجربه با توجه به رویکردهای نوین مددکاری اجتماعی می‌باشد. مددکاران اجتماعی موظف‌اند ضمن ارائه خدمات فردی، گروهی و جامعه‌ای نقش‌های دیگری را نیز بر عهده‌دارند که شامل تسهیلگری، میانجی‌گری، حمایت‌یابی، آموزش و توانمندسازی می‌باشد، در راستای ارائه خدمات و ایفای نقش‌های مختلف مددکاران اجتماعی با رویکردهای مختلف با توجه به شرایط مددجو عمل می‌کنند.

میانجی‌گری

از آنجا که گسترش اختلاف و منازعه بین دو یا چند نفر ممکن است دامن دیگران را بگیرد معمولاً یک یا چند نفر به‌عنوان فرد ثالث به‌منظور جلوگیری از گسترش اختلاف یا پیشگیری از ضرر احتمالی به‌عنوان میانجی وارد می‌شود تا هرچه زودتر منازعه و اختلاف پایان یابد. واژه میانجی‌گری معمولاً به معنی وساطت بین دو فرد متخاصم به‌منظور عفو طرف متجاوز به‌وسیله قربانی یا زیان‌دیده به‌منظور جلوگیری از گسترش اختلاف، رفع اختلاف و ایجاد صلح و سازش بین آن دو می‌باشد (احمدی، ۱۳۹۳: ۴۶-۴۸).

فرایند میانجی‌گری معمولاً به دو روش مستقیم و غیرمستقیم انجام می‌پذیرد در روش مستقیم هر دو طرف بی‌واسطه در پای میز مذاکره می‌نشینند و مذاکره می‌کنند و میانجی‌گر مذاکرات را اداره می‌کند اما بعضاً در شرایط موجود به نحوی است که امکان رو در رویی طرفین وجود ندارد و این امر ممکن است باعث ایجاد تشنج و وخیم‌تر شدن اوضاع شود در

این موارد از روش میانجی‌گری غیرمستقیم استفاده می‌شود (طالع زاری و ناهیدی، ۱۳۹۸: ۷۲-۷۴).

فرایند میانجی‌گری بدین صورت است که شخص ثالثی به نام میانجی‌گر یا میانجی سعی می‌کند به منظور حل و فصل مسائل و اختلاف‌ها هر دو طرف را در ارتباط باهم قرار دهد و زمینه دیدار، گفت‌وگو، مذاکره و طرح مطالبات و خواسته‌های متقابل آنها را فراهم کند؛ دیدگاه‌ها و مشکلات آنها را به زبان دیگری برای آنها بازگو و شفاف سازد و بدین سان به آنها کمک کند تا خسارات عاطفی و روانی جبران شود و میزان مسئولیت‌های هر یک از طرفین مشخص شود (احمدی، ۱۳۹۳: ۴۷-۴۹).

آموزش و افزایش بینش

مددکاران اجتماعی در ایفای نقش‌های خود در حوزه خانواده و کودکان در معرض آسیب نقش آموزش‌دهنده را بر عهده دارند؛ در این نقش مددکاران اجتماعی آموزش به کودک و خانواده وی را در خصوص وضعیت خانواده و فرایند جدایی والدین، همچنین چگونگی ارتباط با کودک پس از جدایی را بر عهده دارند. مددکاری اجتماعی با رویکرد حرفه‌ای به تسهیلگری، آموزش، مشاوره و آگاهی سعی در کاهش آسیب در خانواده و ارتقاء کیفیت زندگی آنان است.

درک این مسئله که الگوهای تعاملی فعلی در گذشته ریشه دارند غالباً برای خانواده‌ها مفید است و می‌فهمند که بهبود زندگی خانواده مستلزم بازنگری روابط اعضای مختلف خانواده است. این شناخت به اعضا کمک کرده تا کمتر در مورد رفتارشان احساس گناه کنند و دچار سردرگمی بشوند. آموزش به هر عضو خانواده کمک می‌کند تا خودش را در داخل خانواده ببیند و رفتارش را با توجه به مسائل خانواده بررسی کند. مددکار اجتماعی مطالب آموزشی را با دیگر مداخلات ادغام کرده و این اطلاعات را به شیوه‌ای که قابل فهم باشند در اختیار مددجو قرار می‌دهد (Walsh, 2010: 159-161).

مددکار اجتماعی بحث‌های کاوشگرانه‌ای را تسهیل می‌کند که بینش فرد درباره تأثیر روابط بر شخصیت و رفتار انسان را افزایش می‌دهند، زیرا بر این باور است که شناخت می‌تواند منجر به تغییر شود. کودکان و نوجوانان که توانایی زیادی برای تفکر عمیق ندارند را می‌توان با ایجاد بینش به‌عنوان درک این واقعیت که رفتار فرد همیشه بر احساسات و رفتار دیگران تأثیر می‌گذارد به ایجاد بینش در خصوص خانواده و روابط بین اعضا آگاه نمود. دو روشی که بینش را ارتقاء می‌دهند عبارت‌اند از: (تفکر عمیق) درباره فرد و موقعیت که متمرکز بر حال است و (کندوکاو رشدی) که متمرکز بر تاریخچه خانواده و الگوهای آن است.

در روش تفکر عمیق مددکار اجتماعی به اظهارنظر پرداخته و سؤالاتی را مطرح می‌کند و توضیحات دقیقی را ارائه می‌دهد تا توانایی اعضای خانواده را برای تفکر عمیق به‌منظور ایجاد بینش افزایش دهد. در روش کندوکاو نیز مددکار اجتماعی اظهارنظر کرده و سؤالاتی را مطرح می‌کند، همچنین توضیحات دقیقی می‌دهد تا رابطه بین الگوهای حال و گذشته بررسی و رفتارها آشکار شود، مددکار اجتماعی می‌تواند بحث را به طرفی هدایت کند که به بررسی چگونگی وقوع این رفتار در طول زمان و موقعیت‌های مختلف منجر شود (همان، ۱۵۸).

توانمندسازی

برای توانمندسازی تعاریف متعددی ارائه شده است، توانمندسازی به معنای قدرت دادن، اختیار دادن، قادر کردن و اجازه دادن که اشاره به این دارد که قدرت می‌تواند به دیگری داده شود. در مددکاری اجتماعی توانمندسازی به معنای این است که مددکار اجتماعی به حمایت مددجویان می‌پردازد تا آنان بتوانند نسبت به نیازهای احتمالی که در زندگی دارند و با آنها روبه‌رو می‌شوند، شناخت و درک بهتری داشته باشند.

توانمندسازی دارای دو بعد کلی که مددکاران اجتماعی با توجه به هر دو بعد به نقش خود بر اساس این رویکرد در کار با مددجو می‌پردازند که شامل توانمندسازی روانی و

توانمندسازی اجتماعی می‌باشد. توانمندسازی روانی به منظور افزایش توانمندی در مؤلفه‌هایی چون عزت نفس، استقلال فکری، احساس قدرت و خودکارآمدی می‌باشد؛ توانمندسازی اجتماعی با مؤلفه‌های تغییر نگرش نسبت به زنان، مشارکت در امور اجتماعی، جمع‌گرایی و تمایل به فضاهاى عمومی تعریف شده است (بهاری و همکاران، ۱۳۹۶: ۴۶-۴۹).

جدایی والدین پیامدهای نامطلوب بسیاری را برای فرزندان به دنبال دارد، مددکاران اجتماعی با توجه به دانش بین‌رشته‌ای و نقش‌های حرفه‌ای خود در کار با والدین و فرزندان طلاق می‌توانند در کاهش این پیامدهای نامطلوب مؤثر باشند نقش‌هایی چون میانجی‌گری در کار با خانواده به منظور کاهش آسیب‌های روانی و اجتماعی، آموزش به اعضای خانواده و افزایش بینش نسبت به شرایط خانواده برای بهبود کیفیت زندگی هریک از اعضای خانواده می‌باشد. در کار با کودکان طلاق یکی از مواردی که باید به آن توجه شود توانمندسازی کودک با توجه به شرایط موجود در خانواده است که رویکرد توانمندسازی در مددکاری اجتماعی و همچنین نقش توانمندسازی در این حرفه مورد تأکید قرار گرفته است.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های متعددی در زمینه کودکان طلاق به روش‌های مختلف در خارج از کشور و همچنین در ایران انجام شده است. به منظور شناسایی مطالعات مرتبط و بررسی دانش موجود و شناخت گسست موجود به طور مختصر به بررسی برخی از این پژوهش‌های انجام شده، می‌پردازیم. پژوهش‌های انجام شده در کار با کودکان طلاق از جوانب مختلف قابل بررسی می‌باشد. در پژوهش حاضر بر اساس ۱. پیامدهای منفی طلاق والدین بر روی کودکان ۲. توجه به نوع آسیب‌های وارده به کودکان طلاق و ۳. متخصصان و نقش آن‌ها در کار با کودکان طلاق تقسیم‌بندی شده است.

آماتو و کیت^۱ (۱۹۹۱) در مطالعه فرا تحلیل خود که بر روی ۳۳ پژوهش انجام شده بود نشان دادند که نوجوانانی که والدین آنها طلاق گرفته‌اند نسبت به جوانانی که والدین آنها طلاق گرفته‌اند سازگاری کمتر و همچنین موفقیت‌های اقتصادی و اجتماعی کمتری را تجربه کرده‌اند (Amato & Keith, 1991: 46-54). آیرب^۲ و همکاران (۲۰۲۰: ۵-۶) در مطالعه مرور سیستماتیک خود که بر روی ۱۲ پژوهش و در بین ۲۲ کشور انجام شده بود نشان دادند که افرادی که والدینشان از یکدیگر جدا شده‌اند خطر روان-پریشی در آنها افزایش قابل توجهی داشته است و جدایی والدین برای کودکان ممکن است افزایش خطر روان‌پریشی را برای آنها به همراه داشته باشد.

پژوهشی با عنوان تأثیرات بلندمدت طلاق والدین بر اختلالات عاطفی: مرور سیستماتیک توسط ساندز^۳، تامپسون^۴ و گیسینا^۵ (۲۰۱۷) انجام شده است که بر اساس مرور ۱۸ پژوهش انجام شده مشخص شد که بین طلاق والدین و افسردگی فرزندان ارتباط معناداری وجود دارد و همچنین در پژوهش خود نشان دادند که طلاق والدین با افزایش خطر افسردگی فرزندان بالغ همراه است (Sands et al., 2017: 14-18).

در ایران پژوهش‌هایی به روش مرور سیستماتیک در رابطه با کودکان طلاق انجام شده است که در پژوهشی با عنوان مسائل فرزندان طلاق در ایران و مداخلات مربوطه: فرا تحلیل مقالات موجود توسط یحیی زاده و حامد انجام شده است؛ که ۲۰ مقاله داخلی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. نتایج نشان می‌دهد در بحث کودکان طلاق به موضوع سلامت روان توجه شده است و فرزندان طلاق در مقایسه با فرزندان یتیم و عادی وضعیت نامطلوبی دارند و آسیب‌های اجتماعی پیش روی این فرزندان مورد غفلت واقع شده است (یحیی‌زاده و حامد، ۱۳۹۴: ۱۰۱-۱۰۲).

-
1. Amato & Kit
  2. Ayerbe
  3. Sands
  4. Thompson
  5. Gaysina

رشادی و همکاران (۱۳۹۸) در پژوهش خود نشان دادند که بازی درمانی که یکی از انواع مداخلات روانشناسی می‌باشد بر تاب‌آوری و راهبردهای خود مهارگری کودکان طلاق مؤثر بوده است. در این پژوهش که با روش آزمایشی پیش‌آزمون و پس‌آزمون انجام شده است نتایج نشان می‌دهد که بازی درمانی گروهی به‌عنوان یکی از مداخلات و درمان‌های روانی با استفاده از فنون مختلف مثل کشف علت مخالفت‌ها با دیگران و قوانین، شناسایی هیجانات و نحوه بروز آنها و مدیریت خشم می‌تواند مؤثر و کارآمد باشد و می‌توان از این روش مداخله در کلینیک‌های روانشناختی و مدارس استفاده کرد (رشادی و همکاران، ۱۳۹۸: ۶۹-۷۰).

در پژوهشی دیگر که با عنوان کمک‌های اولیه روانشناختی برای کودکان طلاق: مطالعه مروری توسط کاویان، کاشانی و تهامی انجام شد مشخص شد مداخلات روانشناختی به‌ویژه رویکردهای چندگانه با اثربخشی بیشتری می‌تواند از تأثیرات عمیق و ماندگار بر روی کودکان پیشگیری کند (کاویان و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۸۷). بر اساس بررسی متون و پژوهش‌های موجود به نظر می‌رسد نقش مددکاری اجتماعی و اهمیت حضور مددکاران اجتماعی در کار با کودکان طلاق و خانواده‌های آنان نیاز است تا پژوهش‌های متعدد انجام شود. بر همین اساس به نظر می‌رسد که شکاف علمی و سؤال اساسی که در این پژوهش جنبه نوآورانه و بررسی دارد اهمیت نقش مددکاران اجتماعی و اثربخش بودن نقش آنها در کار با این کودکان است.

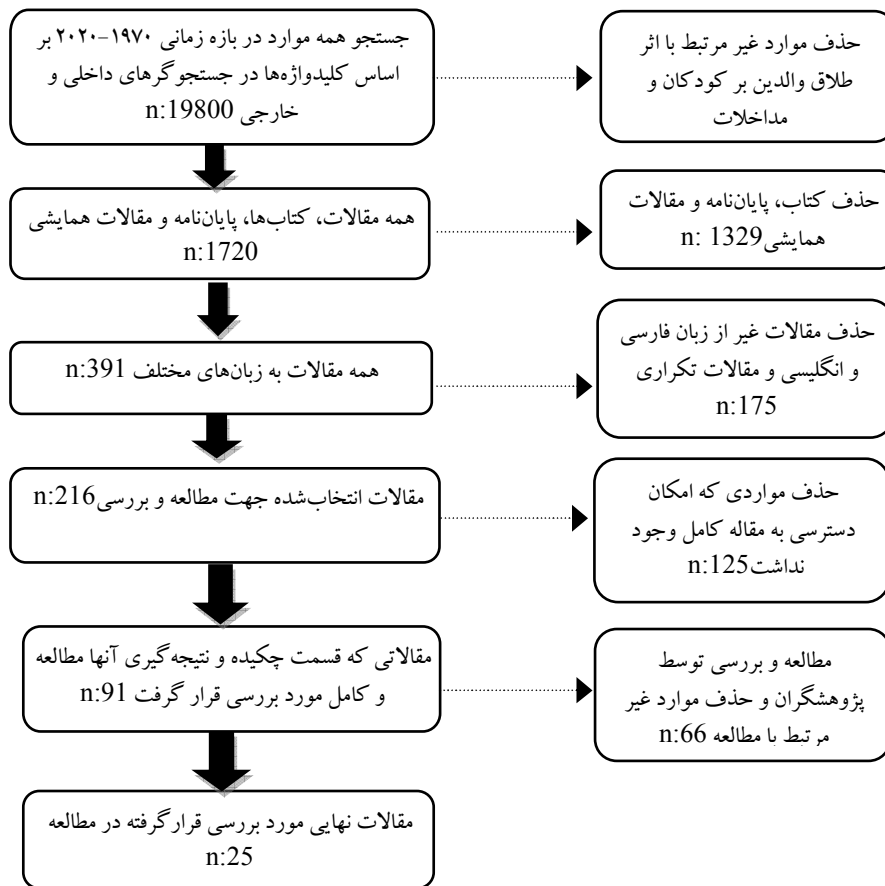
روش

این مطالعه به روش فراترکیب انجام گرفت. مرور تحقیقات گذشته به‌منظور یافتن مطالعات و مقالات مرتبط در زمینه کودکان طلاق و مداخلات مددکاری اجتماعی را هدف قرار داده است. فراترکیب یکی از روش‌های فرا مطالعه است. روش فراترکیب در پژوهش‌های فرا مطالعه بیشترین استفاده را دارد؛ که ترکیبی از یافته‌های کیفی ارائه می‌نماید. سندلوسکی

و باروسو^۱ بیان کردند که هدف فراترکیب، ایجاد دسترسی بیشتر به یافته‌های کیفی به‌منظور کاربرد عملی آنهاست (Sandelowski & Barroso, 2003: 154).

به‌منظور دستیابی به مقالات مرتبط از طریق روش فراترکیب مقالات انگلیسی زبان در پایگاه‌های PubMed, google scholar, sage در دوره زمانی سال ۱۹۷۰-۲۰۲۰ جست‌وجو شده است. برای جست‌وجو در پایگاه‌های انگلیسی‌زبان از کلیدواژه‌های divorce, divorce children, social work intervention, family relationships divorced children, The effectiveness of social work interventions، استفاده شده است.

برای جست‌وجوی مقالات فارسی‌زبان در پایگاه‌های اطلاعاتی فارسی‌زبان SID, Irandoc, ensani.ir, Noormags جست‌وجو انجام شده است. در پایگاه‌های فارسی‌زبان با کلیدواژه‌های مددکاری اجتماعی، مداخلات مددکاری اجتماعی، روابط خانوادگی، کودکان طلاق، روابط با کودکان طلاق، اثربخشی مداخلات مددکاری اجتماعی جست‌وجو صورت گرفته است که در نمودار شماره ۱ فرایند کار قابل مشاهده است.

نمودار ۱- مراحل و شیوه انتخاب مقالات

همان‌طور که در جدول شماره یک نشان داده شده است با توجه به معیارهای ورود و خروج موارد غیر مرتبط و تکراری حذف شدند. معیارهای ورود مطالعات شامل ارتباط موضوعی مطالعات انجام شده با موضوع اثر طلاق بر کودکان، مداخلات و پیامدهای طلاق والدین بر کودکان همچنین در نظر گرفتن نقش‌های مددکاران اجتماعی، تکراری نبودن و دسترسی به متن کامل مقاله و مقاله در بازه زمانی مورد نظر منتشر شده باشد. با توجه به این معیارها، پژوهش‌ها و مطالعات انتخاب شده‌اند. معیارهای خروج شامل: مقالات غیر از

زبان‌های فارسی و انگلیسی از پژوهش و بررسی خارج شده و در مواردی که دسترسی به مقاله و متن کامل آن وجود نداشت از فرایند کار حذف شده، مقالات همایش‌ها و پایان‌نامه‌ها که در دسترسی به آن‌ها محدودیت وجود داشت و بی‌ارتباط با موضوع پژوهش بودند نیز حذف شدند.

در ابتدای کار جست‌وجو توسط دو نفر از نویسندگان در پایگاه‌های عنوان‌شده انجام شد. سپس نتایج جست‌وجو توسط همه نویسندگان مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفت که مقالات انتخاب‌شده برای بررسی نهایی و دقیق‌تر ۲۱۶ مقاله بودند. در مرحله بعد با توجه به عنوان مقالات و دسترسی به متن کامل مقاله و مطالعه چکیده مقاله ۱۲۵ مورد انتخاب شد، پس از غربال‌گری چکیده‌ها و مطالعه نتایج توسط همه اعضای تیم ۹۱ مورد انتخاب شد که پس از بررسی نهایی و مطالعه مقالات در نهایت ۲۵ مقاله انتخاب شدند که شامل ۱۶ مقاله به زبان انگلیسی و ۹ مقاله فارسی به زبان موردبررسی نهایی قرار گرفتند.

اطلاعات موردنیاز از مطالعات با توجه به جدول یافته‌ها استخراج شده است. در بررسی مطالعات دو مضمون مهم پیامدهای منفی طلاق والدین برای کودکان و مداخلات مددکاری اجتماعی انجام شده، همچنین اهمیت نقش مددکاری اجتماعی و اثربخشی مداخلات که هدف مطالعه بود، نیز موردتوجه تیم مطالعه قرار گرفته است. اطلاعات استخراج شده از مطالعه‌ها عبارت بود از نام نویسنده، سال انتشار، عنوان، گروه هدف، نوع مطالعه و خلاصه‌ای از نتیجه‌گیری مطالعه که توسط هر ۴ نفر اعضای تیم نویسندگان ارزیابی و مورد تأیید قرار گرفت برای افزایش اعتبار، هر یک از فرایندهای جست‌وجو بررسی اولیه چکیده، یافته‌های مقالات و نتایج همچنین تطبیق آن‌ها با معیارهای ورود و خروج بررسی شدند و سپس در مورد مقالات نهایی اجماع نظر حاصل شده است.

یافته‌ها

از مجموع مقالات باقی‌مانده، ۲۵ مقاله با بررسی معیارهای ورود و خروج، کیفیت لازم برای ورود به مطالعه را داشت. مشخصات این مطالعات در جدول شماره ۲ قابل مشاهده

است. یافته‌های حاصل از مرور مطالعات نشان می‌دهد که در خصوص کودکان طلاق پژوهش‌هایی صورت گرفته که آثار طلاق والدین بر روی کودکان را نشان می‌دهد. همچنین مداخلاتی که در خصوص کاهش پیامدهای منفی طلاق در سطوح مختلف انجام شده، که به بررسی این موارد بر اساس یافته‌های حاصل در سه طیف ۱- پیامدهای منفی طلاق والدین بر کودکان ۲- مداخلات انجام شده در خصوص کودکان طلاق ۳- نقش مددکاری اجتماعی پرداخته شده است.

پیامدهای منفی طلاق والدین بر کودکان: طلاق والدین یک رویداد پیچیده است و باعث دگرگونی‌های عمده‌ای در زندگی می‌شود. پژوهش‌های متعددی نشان داده‌اند که طلاق والدین تأثیرات فراوانی بر زندگی کودکان دارد. طلاق والدین به شیوه‌های مختلفی بر کودکان تأثیر می‌گذارد، که شدت و طول عمر هر کدام از این آسیب‌ها برای هر فرد متفاوت است (Spremo, 2020: 357-358).

امانی و همکاران (۱۳۹۸) در پژوهش خود نشان داده‌اند که آثار طلاق در بین دختران نوجوان در هفت مقوله تأثیرگذار بوده است، که شامل ناامنی در تعاملات اجتماعی، مشکلات اقتصادی، مشکلات ساختاری خانواده، مشکلات تحولی و رشدی، نشانگان افسردگی، الگوهای ناکارآمد سازگاری و مشکلات تحصیلی بوده است (امانی و همکاران، ۱۳۹۸: ۷۶-۷۷). همچنین طبق نتایج پژوهش کاویان و همکاران (۱۳۹۵) آسیب‌های فرزندان طلاق در حوزه‌های عملکرد فردی (تحصیلی، شناختی، عاطفی و هیجانی) میان فردی و خانوادگی نمود یافته است و در صورت عدم رسیدگی تا بزرگسالی ادامه می‌یابد (کاویان و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۹۷).

طلاق از عوامل استرس‌زا و افزایش خطر برای کودکان در کوتاه‌مدت و بلندمدت است و برخی اثرات مادام‌العمر برای آنان دارد (Kelly, 2003: 245-252). خطاک^۱ و همکاران (۲۰۱۸) در پژوهش خود نشان دادند که طلاق والدین تأثیرات فیزیکی و روانی برای کودکان به همراه دارد و کودکان طلاق با کاهش عملکرد تحصیلی و روابط اجتماعی

---

1. Khattak

روبرو می‌شوند (Khattak et al., 2018: 435-441). نتایج حاکی از آن است که چنانچه نوجوانان درگیر خشونت والدین باشند حمایت محدودی از شبکه‌های اجتماعی دریافت می‌کنند. همچنین اگر ارتباط بین نوجوانان و والدین بعد از طلاق مطلوب نباشد تأثیرات طلاق برای آنان گسترده‌تر خواهد بود (حاجی حسنی و رئیسی سرشنیزی، ۱۳۹۶: ۶).

مشخص شد که فرزندان که والدین آن‌ها طلاق گرفته بودند سطوح بالاتری از پرخاشگری جسمی، پرخاشگری رابطه‌ای و احساسات افسردگی داشتند. این پرخاشگری در بین پسران بیشتر است (Amca Toklu, 2022: 20). طلاق والدین باعث اثرات مخرب بر روی کودکان می‌شود و می‌تواند مشکلات رفتار ضداجتماعی، مشکلات روانی و بهداشتی را ایجاد کند. همچنین مشکلات ناشی از طلاق می‌تواند عواقب چندبعدی داشته باشد (Akpan & Ezeume, 2020: 374).

مداخلات انجام شده در خصوص کودکان طلاق: به‌منظور کاهش و درمان آسیب‌های به وجود آمده برای کودکان طلاق مداخلات مختلفی صورت گرفته که بعد سلامت روان کودکان، مسائل فردی و مشکلات روانی را در برمی‌گیرد. نتایج پژوهش عبدی و همکاران (۱۳۹۲) نشان می‌دهد که برنامه مداخله‌ای کودکان برافزایش نگرش مثبت آن‌ها نسبت به طلاق والدینشان، کاهش احساسات منفی نسبت به والدین، افزایش ابراز احساسات آن‌ها نسبت به طلاق والدین، بهبود رابطه آن‌ها با والدین، بهبود رابطه با همسالان، افزایش یادگیری مهارت‌های حل مشکل و سازگاری کلی کودکان با طلاق والدین تأثیرگذار بوده است (عبدی و همکاران، ۱۳۹۲: ۳۵۵).

مشهدی و همکاران (۱۳۹۴)، عمادی و همکاران (۱۳۹۴) و دی جن و جورج^۱ (۲۰۱۵) در پژوهش خود اثربخش بودن برنامه مداخله‌ای بر متغیر تاب‌آوری کودکان طلاق را تأیید می‌کنند (عمادی و همکاران، ۱۳۹۴ و عبدی، ۱۳۹۲ و Chen & George, 2005 و مشهدی و همکاران، ۱۳۹۴). روایت درمانی گروهی نیز تأثیر معناداری بر کاهش نمرات کل مشکلات رفتاری-هیجانی کودکان داشته است و توانسته تأثیر معناداری بر افزایش

---

1. De Jen and George

سازگاری با طلاق والدین داشته باشد. مداخله درمان متمرکز بر شفقت اصلاح و افزایش تعامل‌های بین فردی را به همراه دارد و باعث افزایش عزت‌نفس و تاب‌آوری کودکان و نوجوانان می‌شود (مظاهری و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۹۰).

برنامه مداخله‌ای و بازی مناسب باعث شده تا احساسات کودکان بهتر درک شود و متخصصان ارزیابی درستی از این طریق می‌توانند داشته باشند (Gentry, 1997a: 319). همچنین برنامه‌های مداخله‌ای بهبود قابل توجهی در تعدیل رفتار عمومی، عاطفی و اجتماعی کودکان طلاق نشان داده است (Botha & Wild, 2013: 88). حمایت والدین از کودک سبب کاهش مخاطرات در زندگی‌اش و افزایش انعطاف‌پذیری می‌شود. در روان‌درمانی ترس‌های کودک و والد را می‌توان موردبررسی قرار داد و آن‌ها را برطرف کرد (Ivaşcu & Vladislav, 2020: 14).

تعدادی از مداخلات انجام‌شده در خصوص مداخلات مربوط به مسائل و مشکلات اجتماعی کودکان طلاق صورت گرفته است. مهدوی و همکاران (۱۳۹۸) در پژوهش خود اشاره به این موضوع دارند که آموزش مهارت حل مسئله به کودکان طلاق باعث افزایش سازگاری اجتماعی و راهبردهای خودتنظیمی در کودکان طلاق شده است (مهدوی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۶۷). زندگی در کنار والدین کیفیت زندگی اجتماعی کودکان را افزایش داده و از کاهش کیفیت زندگی کودکان پیشگیری می‌کند، فرزندان که وقت بیشتری را با والدین غیر ساکن خود می‌گذرانند و در وعده‌های دیداری که دارند شب‌ها نیز نزد والدین غیر ساکن خود می‌مانند در مقایسه با کسانی که شب‌ها نزد والدین غیر ساکن خود نمی‌مانند در بررسی‌ها کیفیت بهتری از زندگی را مطرح کرده‌اند (Cashmore et al., 2008: 729).

حمایت‌هایی که کودکان از جانب والدین، اطرافیان و محیط اجتماعی دریافت می‌کنند بر سازگاری، انطباق با شرایط و تاب‌آوری نسبت به مسائل کمک‌کننده است (Chen & George, 2005: 452-455). بر اساس بررسی مطالعات برنامه‌های مداخله‌ای صورت گرفته در خصوص کودکان طلاق، انواع برنامه‌ها از لحاظ روانی یا اجتماعی و همچنین تأثیر برنامه مداخله بر روی کودکان در جدول شماره ۲ در پیوست قابل مشاهده است.

کودکان طلاق و مداخلات مددکاری اجتماعی... ، بابائیان و همکاران | ۲۲۵

جدول ۱- اطلاعات مداخلات انجام شده

ردیف	برنامه مداخله‌ای	نوع مداخله	اثر مداخله بر کودکان طلاق	فراوانی	درصد
۱	برنامه CODIP	روانی	افزایش سازگاری با طلاق والدین، افزایش نگرش مثبت کاهش احساسات منفی و مشکلات مربوط به کودکان طلاق	۳	۲۷/۳
۲	آموزش حل مسئله	اجتماعی	افزایش سازگاری اجتماعی و راهبردهای خودتنظیمی	۱	۹/۱
۳	روایت درمانی گروهی	روانی	افزایش سازگاری با طلاق والدین و تاب‌آوری کاهش مشکلات رفتاری هیجانی کودکان	۱	۹/۱
۴	مداخله مبتنی بر مدرسه	روانی و اجتماعی	تعدیل رفتار عمومی، عاطفی و اجتماعی	۱	۹/۱
۵	آموزش مهارت‌های زندگی	روانی و اجتماعی	بهبود عملکرد تحصیلی، شناختی، عاطفی، هیجانی و روابط میان فردی و خانوادگی	۱	۹/۱
۶	خانواده‌درمانی شناختی-رفتاری	روانی	کاهش آسیب‌های مربوط به طلاق و بهبود عملکرد تحصیلی، شناختی، عاطفی، هیجانی و روابط میان فردی و خانوادگی	۱	۹/۱
۷	بازی‌درمانی	روانی	درک بهتر احساسات کودکان و بیان بهتر احساسات توسط کودکان	۱	۹/۱
۸	میانجی‌گری	روانی و اجتماعی	خودسازگاری فرزندان نسبت به طلاق والدین	۱	۹/۱
۹	درمان متمرکز بر شفقت	روانی	افزایش عزت‌نفس و تاب‌آوری در کودکان و نوجوانان	۱	۹/۱
۱۰	جمع		۱۰۰		

نقش مددکاری اجتماعی

حرفه مددکاری اجتماعی با توجه به روش‌های مددکاری فردی، گروهی و جامعه‌ای، مسائل اجتماعی را بررسی می‌کند. مددکاران اجتماعی در اجرای هر یک از این روش‌ها، به تناسب مسائل اجتماعی و شرایط زمانی و مکانی خاص و با بهره‌گیری مهارت‌ها و اصول و ارزش‌های ویژه نقش‌های مختلفی همچون، راهنما، آگاه‌کننده، تسهیلگر، محقق، رهبر، برنامه‌ریز و سازمان‌دهنده را ایفا می‌کند (Valadbeigi, 2013: 63). کلی^۱ (۲۰۰۳) در بررسی خود به این نتیجه رسیده است که داشتن اطلاعات در خصوص طلاق و پیامدهای آن به پدر و مادری که تمایل به حداقل رساندن آسیب‌های طلاق در کودکان و نوجوانان دارند کمک‌کننده است، همچنین برنامه‌ها، خدمات و مداخلات مناسب در شرایط طلاق برای کاهش مشکلات خانواده و کودکان اهمیت دارد (Kelly, 2003: 237).

مددکاری اجتماعی یک رشته تخصصی در حوزه آسیب‌های اجتماعی بوده و برای عرضه خدمات انسانی و اجتماعی مؤثر به افراد، گروه‌ها، خانواده‌ها و جوامع به وجود آمده است و هدف آن ارتقا عملکرد اجتماعی و بهبود کیفیت زندگی است (Zastrow, 2013: 47). ماندنی^۲ (۲۰۰۲) در پژوهش خود بیان می‌کند که مداخلات حرفه‌ای با فرزندان فرزندان و مادران برای درک و بهبود شرایط کمک می‌کند و برای کاهش احساسات منفی نسبت به طلاق ضروری بوده است (Maundeni, 2002: 277-302).

مددکاران اجتماعی در پیشگیری، درمان و توانمندسازی افراد نقش‌های مختلفی را بر عهده دارند که شامل حمایت‌کننده، آموزش‌دهنده، میانجیگری، آگاه‌کننده و توانمندسازی می‌شود. لونگ و هسیه^۳ (۲۰۰۹) در پژوهش خود نشان می‌دهند که منابع حمایتی و حمایت از نوجوانان تک‌والد توسط دیگران مهم همچون معلم، اقوام و هم‌سالان منجر به انعطاف‌پذیری بیشتر نسبت به شرایط در آن‌ها وجود دارد (Hsieh & Leung, 2009).

-
1. Kelly
  2. Maundeni
  3. Leung and Hsieh

317). همچنین جنتری^۱ (۱۹۹۷) در پژوهش خود بیان می‌کند که میانجی‌گری که یکی از نقش‌های مهم مددکاران اجتماعی است در کیفیت روابط با والدین، و افزایش اعتماد و درک آن‌ها و همچنین تأثیر مداخله‌ها بر خودسازگاری فرزندان نسبت به طلاق والدین مؤثر است (Gentry, 1997b: 307-315).

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش‌های بررسی شده پیامدهای منفی طلاق والدین بر سلامت روان کودکان را نشان می‌دهند. مداخلات انجام شده مشکلات و مسائل روحی و روانی کودکان را مورد توجه قرار داده است و مسائل اجتماعی، ناکامی‌های اجتماعی و مشکلات اجتماعی کودکان طلاق نادیده گرفته شده است. محققان و پژوهشگران در مطالعات انجام شده پیامدهای منفی اجتماعی طلاق بر کودکان و مشکلات اجتماعی که کودکان طلاق ممکن است در جامعه با آن روبه‌رو شوند را کمتر مورد بررسی و ارزیابی قرار داده، با بی‌توجهی از کنار آن عبور کرده و بر سلامت روانی فرزندان طلاق تأکید داشته‌اند؛ درحالی‌که طلاق می‌تواند به‌طور مستقیم و غیرمستقیم و با توجه به زندگی فرد، زمینه‌ساز گرایش او به‌سوی انواع آسیب‌های اجتماعی باشد.

همچنین مداخلات و برنامه‌های مداخله‌ای برای بهبود سلامت روان کودکان طلاق انجام گرفته که به‌منظور درمان مشکلات رفتاری و روانی کودکان بوده است. موضوع پیشگیری از آسیب‌ها و مداخلات و برنامه‌های آگاهی‌دهنده نسبت به طلاق والدین، نحوه برخورد مناسب پس از طلاق، نیازها و حمایت‌های مورد نیاز کودکان پس از طلاق والدین و سازگاری با طلاق والدین مورد توجه پژوهشگران در مطالعات قرار نگرفته است.

در بررسی پژوهش‌ها مسئله پیشگیری از به وجود آمدن مشکلات و آسیب‌ها برای کودکان طلاق و رشته مددکاری اجتماعی به‌عنوان یکی از رشته‌های یاورانه در امر

---

1. Gentry

پیشگیری از مشکلات اجتماعی کمتر مورد توجه قرار گرفته است و به اقدامات و مداخلات درمانی جهت سلامت روانی افراد پرداخته شده است؛ که این موضوع می‌تواند بیانگر این مسئله باشد که مددکاران اجتماعی نسبت به دیگر رشته‌ها در خصوص کودکان طلاق، پیامدهای منفی طلاق بر کودکان و مداخلات مربوط به آن توجه کمتری داشته و در این زمینه پژوهش و تحقیقات کمی انجام داده‌اند.

عدم بیان احساسات، انزوا اجتماعی، عدم مدیریت خشم و سایر مشکلات و مسائلی که می‌توانند بر روابط کودکان طلاق با خانواده، همسالان و جامعه تأثیرگذار باشند. مددکاران اجتماعی با استفاده از مددکاری اجتماعی فردی، گروهی و جامعه‌ای می‌توانند در پیشگیری و کاهش این گونه پیامدها مؤثر باشند. مددکاران اجتماعی افرادی هستند که با توجه به نقش‌های آموزش‌دهنده، آگاهی‌دهنده، میانجی‌گری و حمایت‌کننده می‌توانند با اقدامات و مداخلات مناسب و به‌موقع خود در جهت پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی و سلامت کودکان طلاق مؤثر واقع شوند. از دیدگاه مددکاری اجتماعی، ریشه مشکلات انسان‌ها نه تنها به خاطر عوامل فردی و خانوادگی آن‌ها، بلکه می‌تواند به دلیل عوامل اجتماعی و در تعامل بین افراد و محیط اجتماعی‌شان باشد.

از این‌رو هدف مددکاری اجتماعی تغییر در حالات روانی مددجو و نیز تغییر در محیط اجتماعی او می‌باشد (فرخنده و همکاران، ۱۳۹۵: ۲). در پژوهش‌های بررسی شده به نقش مداخلات تخصصی و حضور متخصصان در زمینه طلاق و پیامدهای منفی آن برای کودکان اشاره شده است. پژوهشگران، نقش و اثربخشی مداخلات و اهمیت حضور مددکاران اجتماعی در آسیب طلاق و پیامدهای آن برای کودکان را مورد بررسی قرار نداده‌اند. مددکاری اجتماعی، حرفه‌ای است مبتنی بر استعدادها، مهارت‌ها و دانش‌های خاص، به‌منظور فراهم آوردن شرایط مادی و معنوی برای افراد و اقشار نیازمند جامعه، به‌گونه‌ای که در جهت شناخت و رفع مشکل خود برانگیخته شوند (زاهدی اصل، ۱۳۹۴: ۵۲).

بنا بر تعریف گفته شده، یکی از استراتژی‌های اساسی در مددکاری اجتماعی توجه به سطوح مختلف پیشگیری می‌باشد. مددکاری اجتماعی در سطح اول پیشگیری با ارائه

اطلاعات و انواع آموزش‌های لازم و کمک‌کننده به فرد به ارتقای کیفیت زندگی اجتماعی مردم و بهبود شاخص‌های سلامت اجتماعی و جلوگیری از بروز مشکلات اجتماعی و کنترل روند آن‌ها کمک خواهد کرد. در سطح دوم پیشگیری نیز خدمات منجر به استقلال نسبی نمی‌شود بلکه هدف بیشتر کنترل مشکل می‌باشد و در بیشتر مواقع منجر به کاهش بحران می‌شود. اما افراد پس از این مرحله لازم است خدمات پیشگیری سطح سوم را هم دریافت کنند. که هدف آن توانمندسازی و بازتوانی افراد پس از مواجهه با مشکل یا مشکلات می‌باشد (فرخنده و همکاران، ۱۳۹۵: ۳). یکی از گروه‌های مؤثر در این زمینه مددکاران اجتماعی هستند که با ارائه خدمات مناسب در پیشگیری از آسیب‌های بعدی تأثیرگذار خواهند بود.

از بررسی مطالعات منتخب مشخص شد که طلاق بر روی کودکان آسیب‌های منفی و طولانی‌مدت خواهد گذاشت، که در صورت عدم حمایت و رسیدگی، سبب شکل‌گیری آسیب‌های حادتر و درگیر شدن جامعه با این آسیب‌ها خواهد بود. طبق پژوهش‌ها در زمینه‌هایی که متخصصین حضور پیدا کرده‌اند؛ تأثیرات مثبتی که بر روی کودکان مشاهده شده به این دلیل بوده که مددکاران اجتماعی و افراد متخصص در حوزه خانواده و طلاق یکی از این گروه افراد بوده و با توجه به نقش آن‌ها در حوزه کاهش آسیب‌های خانواده و آسیب‌های اجتماعی حضور آن‌ها در دادگاه‌های خانواده، مدرسه و سایر سازمان‌های جامعه می‌تواند مؤثر باشد. مددکاران اجتماعی می‌توانند افزایش آگاهی جامعه نسبت به طلاق و فرزندان طلاق در جهت کاهش آسیب‌های منفی و مشکلات کودکان طلاق را در دستور کار خود قرار دهند.

آموزش و هدایت طلاق یکی از مهم‌ترین نقش‌های مددکاران اجتماعی است که شامل آموزش مهارت‌های ارتباطی، کمک به زوجین طلاق گرفته به منظور کنار آمدن با کشمکش‌ها و آموزش والدین که چگونه طلاق بر روی فرزندان‌شان تأثیر می‌گذارد (Dover, 2008: 458). طبق بررسی پژوهش‌ها بیشتر اقدامات و مداخلات درمانی در

راستای بهبود سلامت روانی کودکان طلاق بوده و به آسیب‌های اجتماعی طلاق برای کودکان که می‌تواند به وجود آید کمتر توجه شده است.

همچنین اینکه مسئله پیشگیری از آسیب‌ها و اقداماتی که افراد مرتبط و متخصص می‌توانند برای جلوگیری از به وجود آمدن آسیب‌ها نقش داشته باشند مورد توجه قرار نگرفته است. لذا تحقیق در حوزه آسیب‌های اجتماعی کودکان طلاق و نقش مددکاران اجتماعی در راستای مداخلات و پیشگیری از به وجود آمدن آسیب‌های اجتماعی برای کودکان طلاق می‌تواند اطلاعات و نتایج ارزشمندی را در اختیار پژوهشگران و علاقه‌مندان به این حیطه فراهم کند.

مطالعه حاضر با هدف بررسی وضعیت کودکان طلاق، مداخلات صورت گرفته و نقش مددکاری اجتماعی و مددکاران اجتماعی در خصوص کودکان طلاق انجام شد. بررسی و مقایسه مطالعات در این مقاله در خصوص وضعیت کودکان طلاق نشان‌دهنده این موضوع است که کودکان درگیر طلاق والدین و پیامدهای منفی آن خواهند شد و این پیامدهای منفی هم بر خود کودکان و هم بر جامعه تأثیرگذار هستند. از آنجایی که عدم پیگیری وضعیت کودکان طلاق و عدم انجام مداخلات مناسب سلامت روانی و اجتماعی این کودکان را به خطر می‌اندازد رسیدگی به این موضوع بحثی است که باید مورد توجه مدیران در بخش‌های سلامت اجتماعی و پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی قرار گیرد.

با توجه به وضعیت کنونی میزان طلاق در کشور و تعداد فرزندان طلاق انجام مداخلات مناسب توسط متخصصان وضعیت سلامت اجتماعی و روانی آنان را بهبود بخشیده و به میزان قابل ملاحظه‌ای آسیب‌های اجتماعی را کاهش دهد. از مجموعه یافته‌های مطالعات چنین برمی‌آید که طلاق والدین پیامدهای منفی مختلف روانی و اجتماعی برای کودکان و جامعه به همراه دارد که نیاز است متخصصان با انجام اقدامات به موقع و مداخلات مربوط از به وجود آمدن این پیامدهای منفی پیشگیری کنند.

بدین منظور نیاز است تا به حرفه مددکاری اجتماعی در کار با کودکان طلاق بیشتر توجه شود، چرا که مددکاران اجتماعی با ارائه نقش‌های متعدد و مختلف خود می‌توانند هم

کودکان را در چگونگی داشتن رابطه مناسب در خانواده با توجه به شرایط موجود آگاه سازند و هم والدین با افزایش آگاهی و بینش خود در راستای ارتباط مؤثر با کودکان و بیگانه‌سازی والد دیگر و فرزندپروری مشترک نسبت به سلامت روان فرزندان خود آگاه گردند. همچنین یافته‌های این مطالعه بیان می‌کنند که مداخلات انجام شده برای کودکان طلاق بیشتر تأکید بر جنبه روانی و فردی پیامدهای منفی طلاق والدین بر کودکان بوده است و پیامدهای اجتماعی که زمینه‌ساز بروز آسیب‌های اجتماعی برای این کودکان و خانواده‌ها می‌شود کمتر مورد توجه، بررسی و ارزیابی قرار گرفته است. به همین دلیل مداخلات مناسب و حمایت‌های مرتبط با پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی انجام نشده است.

اگرچه در مطالعات صورت گرفته، نقش مددکاری اجتماعی و مداخلات مددکاران اجتماعی در جهت کاهش و پیشگیری از پیامدهای منفی و اجتماعی طلاق والدین بر کودکان مورد بررسی قرار نگرفته، لیکن مددکار اجتماعی در زمینه خانواده دارای تخصص است و مهارت‌های لازم در زمینه کار با کودکان خانواده طلاق را کسب می‌نماید و هدف مددکاری اجتماعی افزایش ارتباط صحیح بین اعضا و کمک به آن‌ها به منظور شکل‌دهی صحیح نقش‌ها، مسئولیت‌ها و حقوق اعضا در خانواده است.

از طرفی مددکاران اجتماعی با رویکردهای مختلف نقش حرفه‌ای خود را در کار با خانواده اجرا می‌کنند و با رویکرد توانمندسازی سعی در قادرسازی همه اعضای خانواده دارند، و این رویکرد کمک می‌کند تا این کودکان طلاق در آینده و در دوره‌های مختلف زندگی خود کمتر نیاز به حمایت دیگران داشته باشند و افرادی توانمند بشوند. لذا شناخت پویایی خانواده و پیدا کردن رابطه بین اعضا توسط مددکار اجتماعی باید مرور شود چراکه کودکان ممکن است نسبت به طلاق والدین انطباق پیدا نکرده باشند.

در نهایت می‌توان گفت، طلاق والدین پیامدهای منفی مختلف روانی و اجتماعی را برای کودکان به همراه داشته و با توجه به آمار طلاق و شرایط کودکان طلاق به نظر می‌رسد در کشور ما خطر مهمی برای کودکان و جامعه باشد. از آنجاکه هدف اصلی،

بررسی‌های نظام‌دار، جمع‌آوری و ادغام شواهد موجود به‌منظور استفاده دستگاه‌های اجرایی در سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی است؛ در نتیجه یافته‌های این مطالعه بیانگر ضرورت استفاده از سیاست‌های حمایتی در خصوص مبارزه با پیامدهای منفی طلاق والدین بر کودکان بوده و بهتر است که موردتوجه دست‌اندرکاران مسئله طلاق، خانواده و آسیب‌های اجتماعی در کشور قرار گیرد.

یافته‌های حاصل از مقالات می‌تواند در توسعه و تقویت ارائه مشاوره و خدمات به خانواده‌ها و کودکان طلاق توسط مددکاران اجتماعی و دیگر متخصصان در این زمینه کمک‌کننده باشد. پیشنهاد می‌شود پژوهشگران به مطالعاتی بپردازند که نقش مددکاران اجتماعی و اقدامات آن‌ها را در رابطه با طلاق و کودکان طلاق موردتوجه قرار دهند. این مطالعه با هدف مرور و تحلیل مطالعاتی در زمینه پیامدهای منفی طلاق والدین بر کودکان و مداخلات صورت گرفته، نقش مددکاران اجتماعی، انواع پیامدها و مداخلات مرتبط با این موضوع انجام شد. لازم به ذکر است که این مقاله تنها مطالعاتی را بررسی کرده است که در پایگاه‌های مطرح شده نمایه شده‌اند.

با توجه به محدودیت‌های جستجو و عدم دسترسی به متون کتاب‌های خارجی جامعه آماری تمامی مقالات فارسی و انگلیسی زبان چاپ شده در رابطه با کودکان طلاق و مداخلات مربوطه بودند. از طرفی برای اطمینان از دستیابی به تمامی مقالات مرتبط، نویسندگان این مقاله علاوه بر جست‌وجو با دستورات ترکیبی، با جست‌وجوی ساده کلیدواژه‌ها حجم قابل توجهی از منابع یافت شده را به‌صورت دستی بررسی کردند.

پیوست‌ها

جدول ۲- مشخصات عمومی مقالات مطالعه شده در زمینه اثربخشی مداخلات در کودکان طلاق و

پیامدهای طلاق والدین بر کودکان

ردیف	نویسنده	سال انتشار	عنوان	پایگاه نمایه شده	گروه هدف و تعداد نمونه	نوع مطالعه	نتیجه‌گیری مطالعه
۱	عبدی و همکاران	۱۳۹۲	تأثیر برنامه مداخله‌ای کودکان طلاق بر میزان سازگاری آن‌ها باطلاق والدینشان	SID	۲۶ کودک طلاق ارجاعی به کلینیک مددکاری (مهرآرا)	توصیفی پیش‌آزمون پس‌آزمون	کودکانی که برنامه مداخله‌ای کودکان طلاق را گذرانده‌اند (گروه آزمایش) در مقایسه با کودکانی که این برنامه را نگذرانده‌اند (گروه کنترل) نگرش آن‌ها نسبت به طلاق والدینشان مثبت‌تر شده و سازگاری آن‌ها با طلاق والدینشان بیشتر شده است.
۲	حسینی یزدی و همکاران	۱۳۹۴	اثربخشی برنامه مداخله‌ای ویژه کودکان طلاق بر بهبود خودپنداره و تاب‌آوری کودکان	ensani.ir	۲۵ کودک طلاق شهرستان کاشمر	توصیفی پیش‌آزمون، پس‌آزمون	برنامه مداخله‌ای ویژه کودکان طلاق را می‌توان به‌عنوان روش مؤثری برای بهبود تاب‌آوری این کودکان تلقی کرد و در مراکز مشاوره و برنامه‌ریزی برای آموزش والدی که با کودک زندگی می‌کند از آن استفاده کرد.
۳	یحیی زاده، حامد	۱۳۹۴	مسائل فرزندان طلاق در ایران و مداخلات مربوطه فرا تحلیل مقالات موجود	SID	مطالعات منتشرشده تا سال ۱۳۹۳ که به موضوع فرزندان طلاق می‌پردازد	فرا تحلیل کیفی	نتایج به‌دست‌آمده حاکی از آن است که پژوهش‌های داخلی عمدتاً به سلامت روان و زیر مقیاس‌های آن توجه کرده و نشان می‌دهند که وضعیت فرزندان طلاق در مقایسه با فرزندان یتیم و عادی نامطلوب‌تر است همچنین برخی از پژوهش‌ها نشان‌دهنده تأثیر مثبت برنامه‌های مداخله‌ای بر وضعیت فرزندان طلاق است.

ردیف	نویسنده	سال انتشار	عنوان	پایگاه نمایه شده	گروه هدف و تعداد نمونه	نوع مطالعه	نتیجه‌گیری مطالعه
۴	عمادی و همکاران	۱۳۹۴	اثربخشی روایت درمانی گروهی بر سازگاری با طلاق والدین، تاب‌آوری و مشکلات رفتاری - هیجانی دختران والدین مطلقه دوره ابتدایی	SID	۲۴ دانش‌آموز مقطع ابتدایی شهر اصفهان	توصیفی پیش‌آزمون، پس‌آزمون	روایت درمانی گروهی بر افزایش تاب‌آوری کودکان طلاق تأثیر معناداری دارد.
۵	کاویان و همکاران	۱۳۹۵	کمک‌های اولیه روانشناختی برای کودکان طلاق یک مطالعه مروری	ensani.ir	مطالعات انجام‌شده	مروری (تخلیلی)	آموزش تفکیک خویشتن، خود متمایزسازی و آموزش مهارت‌های زندگی همچنین خانواده‌درمانی شناختی - رفتاری در کاهش‌های طلاق مؤثر بوده است.
۶	حاجی حسینی و ربیسی	۱۳۹۶	شناسایی عوامل مؤثر بر آسیب‌های طلاق والدین در پسران تحت حضانت مادر	noormags	۱۳ نفر از پسران نوجوان خانواده طلاق تحت حضانت مادر ساکن استان تهران	کیفی	پسران طلاق واکنش‌های روانشناختی متفاوتی به طلاق والدین نشان می‌دهند. این واکنش‌ها در دو طبقه اصلی عاطفی و رفتاری کدگذاری شد. واکنش‌های عاطفی پسران به طلاق در خرده طبقات تسکین، اندوه، خشم و ترکیبی از واکنش‌ها کدگذاری شد و واکنش‌های رفتاری در خرده طبقات پختگی، عملکرد تحصیلی و مشکلات رفتاری کدگذاری شد.

ردیف	نویسنده	سال انتشار	عنوان	پایگاه نمایه شده	گروه هدف و تعداد نمونه	نوع مطالعه	نتیجه گیری مطالعه
۷	امانی و همکاران	۱۳۹۸	شناسایی پیامدهای طلاق والدین بر فرزندان؛ مطالعه کیفی	SID	۱۳ دانش آموز متوسطه شهر تهران	کیفی	بررسی پیامد طلاق والدین از دیدگاه فرزندان و انواع ادراک فرزندان طلاق در مورد پیامدهای طلاق والدین، فرزندان در ابعاد گوناگون آسیب می بینند و این آسیبها تحت تأثیر بافت فرهنگی اجتماعی جامعه، واکنش اطرافیان و چگونگی واکنش والدین است.
۸	مهدوی و همکاران	۱۳۹۸	اثربخشی آموزش مهارت حل مسئله بر افزایش سازگاری اجتماعی و راهبردهای خودتنظیمی کودکان طلاق	noormags	۶۰ نفر کودک پسر طلاق مناطق ۱۰ و ۱۱ تهران	توصیفی پیش آزمون، پس آزمون	آموزش مهارت حل مسئله در گروه آزمایش نسبت به گروه کنترل باعث افزایش سازگاری اجتماعی در کودکان طلاق شده است و آموزش مهارت حل مسئله بر افزایش راهبردهای خودتنظیمی کودکان طلاق مؤثر است.
۹	زهرا مظاهری و همکاران	۱۳۹۹	درمان متمرکز بر شفقت در تقویت حرمت خود و تاب آوری کودکان و نوجوانان دارای والدین طلاق گرفته	ensani.ir	مطالعه ۲۳ کودک و نوجوان دارای والدین طلاق گرفته ۱۰ تا ۱۳ سال شهر کرج	نیمه تجربی با طرح پیش آزمون، پس آزمون	یافته ها نشان داد که میزان عزت نفس و تاب آوری به شکل گسترده ای بر کیفیت روابط میان فردی، تحصیلات و سازش یافتگی کودکان و نوجوانان دارای والدین طلاق مؤثر است بنابراین مداخله درمان متمرکز بر شفقت با اصلاح و افزایش تعامل های بین فردی. باعث افزایش عزت نفس و تاب آوری کودکان و نوجوانان می شود.

ردیف	نویسنده	سال انتشار	عنوان	پایگاه نمایه شده	گروه هدف و تعداد نمونه	نوع مطالعه	نتیجه‌گیری مطالعه
۱۰	جنتری	۱۹۹۷	کودکان طلاق، میانجی‌گری و آموزش مزایا و احتیاط‌های بالقوه	sage	مطالعات انجام شده	موردی	میانجی‌گری در کیفیت روابط والدین و افزایش اعتماد و درک آن‌ها و همچنین تأثیر مداخله‌ها بر خودسازی فرزندان نسبت به طلاق والدین مؤثر است.
۱۱	دورا ب. جنتری	۱۹۹۷	تسهیل ارتباط والدین - فرزند کودک در هنگام میانجی‌گری طلاق	Google Scholar	مطالعات انجام شده	مطالعه موردی	استفاده از بازی‌ها، مداخله و برنامه میانجی‌گری در بیان و درک احساسات مؤثر است.
۱۲	آنال. دیویس و همکاران	۱۹۹۷	تأثیرگذاری اثرات طلاق بر کودکان از طریق اصلاح دادگاه متمرکز بر خانواده	Google Scholar	مطالعات انجام شده	موردی (تحلیلی)	اصلاح قوانین خانواده تا کودکان طلاق تأثیرات منفی کمتری از طلاق والدین خود تجربه کنند.
۱۳	ماندنی	۲۰۰۲	می‌بینید اما نمی‌شنوید؟ با تمرکز بر احتیاجات (نیازها) کودکان والدین طلاق گرفته در گابرون و مناطق اطراف بوتسوانا	sage	۶۰ نفر از ۲۵ خانواده که جدایی را تجربه کرده بودند	کیفی	داشتن اطلاعات در کودکان و مشارکت در تصمیماتی که زندگی آن‌ها را تحت تأثیر قرار می‌دهد. بیشتر کودکان گزارش داده‌اند که فاقد اطلاعات در مورد تغییراتی که در خانواده اتفاق می‌افتد هستند. مادران ابتکار عمل را از فرزندان گرفته در نتیجه برخی کودکان تلاش برای درخواست اطلاعات را متوقف و احساسات خود را پنهان کردند

ردیف	نویسنده	سال انتشار	عنوان	پایگاه نمایه شده	گروه هدف و تعداد نمونه	نوع مطالعه	نتیجه‌گیری مطالعه
۱۴	جان بی کلی	۲۰۰۳	تغییر چشم‌اندازها در تطبیق پذیرش کودکان که والدینشان در حال طلاق هستند نگاهی به ایالات متحده	sage	۳ دهه پژوهش طلاق در ایالات متحده	مطالعه طولی	طلاق از عوامل استرس‌زا و افزایش خطر برای کودکان در کوتاه‌مدت و بلندمدت است. برنامه‌ها و خدمات برای کاهش شرایط و مشکلات خانواده به کودکان طلاق کمک می‌کند.
۱۵	جودی کاسمور و همکاران	۲۰۰۸	زندگی شبانه و روابط کودکان با والدین و والدین پس از طلاق	Google Scholar	۱۲ تا ۱۹ سال و پدر و مادر متیم آن‌ها در استرالیا	کیفی	کیفیت بهتری از زندگی برای فرزندان که نزد والدین غیر ساکن خود می‌مانند مشاهده شده در مقایسه با کسانی که شب‌ها نزد والدین و غیر ساکن خود نمی‌مانند.
۱۶	مه هسیه	۲۰۰۹	فاکتورهای حمایتی برای نوجوانان خانواده‌های طلاق گرفته که پدر یا مادر سرپرست هستند از تایوان	PubMed	۳۹۹ کت‌کنندگان ساکن تایوان شامل ۲۹۱ نفر از جوانان بودند که ۴۶٫۴ درصد از آن‌ها با پدران تنها زندگی می‌کردند و ۴۶٫۴ درصد از آن‌ها با مادر مجرد زندگی می‌کردند.	نیمه آزمایشی پیش‌آزمون پس‌آزمون	انعطاف‌پذیری در بین نوجوانانی که حمایت دیگران مهم همچون معلم، پدر بزرگ مادر بزرگ و دیگر اقوام نزدیک را دارند بیشتر است. همچنین نوجوانان تک والد استرس بیشتری را تحمل می‌کنند.
۱۷	رونلج	۲۰۱۴	ارزیابی برنامه مداخله مبتنی بر مدرسه برای کودکان آفریقای جنوبی	Google Scholar	دو مدرسه ابتدایی به‌طور تصادفی به ۲ گروه آزمایش و ۱ گروه کنترل مداخله تقسیم شدند	نیمه آزمایشی پیش‌آزمون پس‌آزمون	بهبود قابل توجه در تعدیل رفتار عمومی، عاطفی و اجتماعی بعد از مشارکت گروه آزمایش در ۱۲ جلسه برنامه.

ردیف	نویسنده	سال انتشار	عنوان	پایگاه نمایه شده	گروه هدف و تعداد نمونه	نوع مطالعه	نتیجه‌گیری مطالعه
۱۸	بن‌دوچن، ربکا-جورج	۲۰۱۵	پرورش تاب‌آوری در کودکان خانواده‌های مطلقه	sage	مطالعات انجام‌شده	توصیفی موردی	حمایت‌هایی که کودک از جانب والدین، اطرافیان و محیط دریافت می‌کند بر سازگاری و انطباق او با شرایط و تاب‌آوری نسبت به مسائل کمک‌کننده است.
۱۹	کلین	۲۰۱۸	پیشگیری از مشکلات مرتبط با طلاق برنامه مداخله فرزندان طلاق ۴ تا ۸ ساله	sage	۴۳ کودک هلندی ۴ تا ۸ ساله	مطالعه پیش‌آزمون پس‌آزمون	(NL_codIp) یک روش عملی و رضایت‌بخش برای کاهش مشکلات مربوط به کودکان طلاق ۴ تا ۸ ساله هلندی است.
۲۰	مکتورش، والین	۲۰۱۸	کودکان در طلاق و جدایی مطالعه آزمایشی یک مداخله مشترک والدین مبتنی بر واسطه:	sage	کودکان زیر ۱۸ سال که والدینشان جدا شده باشند	مطالعه آزمایشی	هدف ایجاد امکان بهتر تمرکز مشترک در بحث‌های میانجی‌گری در مورد ابعاد اجتماعی-عاطفی بود گروه مداخله، نرخ‌های بسیار کمتری از اقدامات قانونی را گزارش کرده و دستاوردهای قابل توجهی در رابطه با پیامدهای منفی فرزند پروری نشان دادند.
۲۱	خالد عثمان خان خطاک زهرا مقبول	۲۰۱۸	اثرات اجتماعی طلاق والدین در کودکان در جامعه پاکستان	Google Scholar	داده‌های اولیه (مصاحبه با ۳۰ نوجوان ۵ تا ۱۸ سال) ثانویه (مطالعات انجام‌شده)	کیفی	تأثیرات روانی و فیزیکی طلاق بر کودکان، کاهش عملکرد تحصیلی و روابط اجتماعی کودکان طلاق

ردیف	نویسنده	سال انتشار	عنوان	پایگاه نمایه شده	گروه هدف و تعداد نمونه	نوع مطالعه	نتیجه گیری مطالعه
۲۲	میرا اسپرمو	۲۰۲۰	کودکان و طلاق	Google Scholar	۵۹۰ پاسخگو، ۱۴ تا ۱۸ ساله هستند که ۳۳۸ زن و ۲۵۲ مرد هستند. گروهی از پاسخ دهندگانی که در یک خانواده کامل زندگی می کنند و گروهی دیگر در خانواده های ناقص	مطالعه پیش آزمون پس آزمون	طلاق والدین به شیوه های مختلفی بر کودکان تأثیر می گذارد. که شدت و طول عمر هرکدام از این آسیب ها برای هر فرد متفاوت است. استمرار ارتباط با والد جدا شده حمایت اقوام، معلمان و... نتایج مثبتی را به همراه دارد
۲۳	ایواسکو ولادیسلاو	۲۰۲۰	تاب آوری در کودکانی که سابقه طلاق در خانواده های اصلی آنها دارند	PubMed	مطالعه موردی بر روی یک کودک ۴ ساله که والدین آن طلاق گرفته اند	مطالعه موردی	طلاق تأثیر مهمی بر پیشرفت تحصیلی، افزایش اضطراب و به وجود آمدن اختلالات روانی می شود؛ حمایت والدین از کودک سبب کاهش مخاطرات در زندگی اش و افزایش انعطاف پذیری می شود. در روان درمانی ترس های کودک و والد را می توان مورد بررسی قرار داد.
۲۴	درویز آمکاتوتو کلو	۲۰۲۲	بررسی رفتارهای اجتماعی کودکان پیش دبستانی که والدین بر اساس نظرات معلمان ازدواج کرده و طلاق گرفته اند.	Google Scholar	۶۹۱ کودک	توصیفی	رفتار اجتماعی کودکان ۴ ساله پیش دبستانی که والدین آنها ازدواج کرده بودند. با توجه به نظرات معلمان که مورد بررسی قرار گرفت مشخص شد که کودکانی که والدین آنها متأهل بودند دارای رفتارهای اجتماعی مثبت بالاتری بودند و فرزندان که والدین آنها طلاق گرفته بودند سطوح بالاتر پرخاشگری جسمی، پرخاشگری رابطه ای و احساسات افسردگی داشتند. همچنین درحالی که پسران سطح بالاتری از پرخاشگری جسمی، پرخاشگری رابطه ای و احساسات افسردگی نسبت به دختران داشتند سطح مثبت رفتار اجتماعی دختران بالاتر بود.

منابع

- احمدی، لیلی. (۱۳۹۳)، میانجی‌گری الگویی برای رفع تعارضات (روشی مؤثر در تحقق عدالت ترمیمی). فصلنامه علمی پژوهشی مددکاری اجتماعی، دوره ۳، شماره ۱: ۴۴-۵۱.
- امانی، زکیه؛ زهراکار، کیانوش و کیامنش، علیرضا. (۱۳۹۸)، شناسایی پیامدهای طلاق والدین بر فرزندان؛ مطالعه کیفی. فصلنامه فرهنگی تربیتی زنان و خانواده، دوره ۱۴، شماره ۴۷: ۵۹-۸۱.
- بزمی حاجی خواجه لو، علی و مکی، عزیزاله. (۱۳۹۹)، نقش مددکاری اجتماعی در کاهش آسیب‌های اجتماعی (موردپژوهی گروه‌های آسیب‌پذیر جامعه شهری گیلان). فصلنامه علمی دانش انتظامی گیلان، دوره ۹، شماره ۳۶: ۱۵۰-۱۷۵.
- بهاری، عفت؛ راهب، غنچه و اقلیما، مصطفی. (۱۳۹۶)، بررسی تأثیر الگوی توانمندسازی روانی - اجتماعی بر سلامت روان زنان دارای همسر بیمار روانی مزمن. پژوهشنامه مددکاری اجتماعی، دوره ۴، شماره ۱۳: ۳۷-۷۱.
- حاجی‌حسنی، مهرداد و رئیسی‌سرتشنیزی، عباس. (۱۳۹۶)، شناسایی عوامل مؤثر بر آسیب‌های طلاق والدین در پسران تحت حضانت مادر. دوفصلنامه علمی مطالعات پلیس زن. بهار و تابستان ۱۳۹۶، شماره ۲۶: ۵-۲۸.
- حامد، محبوبه و ذکائی، محمد سعید. (۱۳۹۹)، تجربه‌زیسته فرزندان طلاق در شهر تهران. رفاه اجتماعی. دوره ۲۰، شماره ۷۶: ۱۶۷-۲۰۶.
- رشادی، حوریه؛ گلپایگانی، فاطمه؛ بیات، بنفشه و مجدیان، وحید. (۱۳۹۸)، اثربخشی بازی درمانی گروهی بر تاب‌آوری و راهبردهای خودمهارگری کودکان طلاق. فصلنامه سلامت روان کودک. دوره ۶، شماره ۴: ۶۳-۷۳.
- زاهدی اصل، محمد. (۱۳۹۴)، مبانی مددکاری اجتماعی. انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی.
- ساروخانی، باقر. (۱۳۷۶)، طلاق: پژوهشی در شناخت واقعیت و عوامل آن، انتشارات دانشگاه تهران.
- طالع‌زاری، علی و ناهیدی، یحیی. (۱۳۹۸)، کنترل غیر رسمی جرم در سیاست کیفری. دومین کنفرانس ملی علوم اسلامی و پژوهش‌های دینی.

کودکان طلاق و مداخلات مددکاری اجتماعی...، بابائیان و همکاران | ۲۴۱

- عبدی، محمدرضا؛ پوراابراهیم، تقی و نظری، علی محمد. (۱۳۹۲). تأثیر برنامه مداخله‌ای کودکان طلاق بر میزان سازگاری آن‌ها با طلاق والدین شان. خانواده پژوهی، دوره ۹، شماره ۳: ۳۴۳-۳۵۸.
- عمادی، زهرا؛ یزدخواستی، فریبا و مهربانی، حسینعلی. (۱۳۹۴). بررسی اثربخشی روایت درمانی گروهی بر سازگاری با طلاق والدین، تاب آوری و مشکلات رفتاری-هیجانی دختران والدین مطلقه دوره ابتدایی شهر اصفهان. فصلنامه علمی پژوهشی شناخت، دوره ۲ شماره ۳: ۸۱-۹۹.
- فرخنده، مدیا؛ احمد، سجاد و معطوفی، رضا. (۱۳۹۵). نقش مددکاری اجتماعی در پیشگیری از آسیب اجتماعی خانواده. اولین همایش ملی آینده پژوهی، علوم انسانی و امنیت اجتماعی.
- کاویان، مینا؛ خسجته کاشانی، امیر و تهامی، الهام. (۱۳۹۵). کمک‌های اولیه روانشناختی برای کودکان طلاق: یک مطالعه مروری. نشریه علمی رویش روان‌شناسی، دوره ۵، شماره ۳: ۱۸۵-۲۰۲.
- کریمی، سحر. (۱۳۹۵). بررسی جنبه‌های مختلف طلاق در جامعه. پژوهش ملل
- کلانتری، عبدالحسین؛ روشن فکر، پیام و جواهری، جلوه. (۱۳۹۰). آثار و پیامدهای طلاق مرور نظام مند تحقیقات انجام شده در ایران با تأکید بر ملاحظات جنسیتی (۱۳۹۰-۱۳۷۶). زن در توسعه و سیاست، دوره ۹، شماره ۳: ۱۱۱-۱۳۱.
- مشهدی، علی؛ حسینی یزدی، سیده عاطفه؛ عاصمی، زهرا و کیمیایی، سید علی. (۱۳۹۴). اثربخشی برنامه مداخله‌ای ویژه کودکان طلاق بر بهبود خود پنداره و افزایش تاب آوری کودکان. فصلنامه روانشناسی تربیتی، دوره ۶، شماره ۲، ۴۸-۵۸.
- مظاهری، زهرا؛ میرصیفی فرد، لیلا السادات؛ محمدعلی وطن خواه، وحیده و دربانی، سید علی. (۱۳۹۹). تأثیر درمان متمرکز بر شفقت در تقویت حرمت خود و تاب آوری کودکان و نوجوانان دارای والدین طلاق گرفته. فصلنامه سلامت روان کودک. دوره ۷، شماره ۲: ۲۸۰-۲۹۳.
- مهدوی، عابد؛ گلستانی، علیرضا؛ آقائی، مریم؛ همتی راد، گیتی؛ حاج حسینی، منصوره؛ غلامعلی لواسانی، مسعود؛ سپهر یگانه، شهربانو و قربانی نیا، فاطمه سادات. (۱۳۹۸). اثربخشی آموزش مهارت حل مسئله بر افزایش سازگاری اجتماعی و راهبردهای خودتنظیمی کودکان طلاق. مجله مطالعات روانشناسی تربیتی، دوره ۱۶، شماره ۳۳: ۱۵۷-۱۷۰.

- ولدییگی، اقبال و انتظامی، علی. (۱۳۹۲)، وضعیت برنامه های پیشگیری از اعتیاد دانش آموزان با رویکرد مددکاری اجتماعی. پژوهش اجتماعی، پژوهش اجتماعی، دوره ۶، شماره ۲۰: ۶۳-۸۴.
- یحیی‌زاده، حسین و حامد، محبوبه. (۱۳۹۴)، مسایل فرزندان طلاق در ایران و مداخلات مربوطه: فراتحلیل مقالات موجود. مطالعات زن و خانواده، دوره ۳، شماره ۲: ۹۱-۱۲۰.
- Akpan, Ikep. Justice., & Ezeume, Izuchukwu. C. (2020). The challenges faced by parents and children from divorce. *Challenge*, 63(6), 365-377.
- Amato, Paul. R., & Keith, Bruce. (1991). Parental divorce and adult well-being: A meta-analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 43-58.
- Amca Toklu, Dervise. (2022). Examination of the social behaviours of pre-school children whose parents are married and divorced according to teacher opinions. *Early Child Development and Care*, 192(1), 14-23.
- Ayerbe, L., Pérez-Piñar, M., Foguet-Boreu, Q., & Ayis, S. (2020). Psychosis in children of separated parents: A systematic review and meta-analysis. *European Psychiatry*, 63(1).
- Botha, Cornelius. J., & Wild, Lauren. G. (2013). Evaluation of a school-based intervention programme for South African children of divorce. *Journal of Child & Adolescent Mental Health*, 25(1), 81-91.
- Cashmore, Judy., Parkinson, Patrick., & Taylor, Alan. (2008). Overnight stays and children's relationships with resident and nonresident parents after divorce. *Journal of Family Issues*, 29(6), 707-733.
- Chen, Jen.-De., & George, Rebecca. A. (2005). Cultivating resilience in children from divorced families. *The Family Journal*, 13(4), 452-455.
- Davis, Anna L., Leviton, Susan P., & Singer, Jana B. (1997). Mitigating the effects of divorce on children through family-focused court reform. *Abell Foundation*.
- Dover, Michael. A., Joseph, Barbara. H., Mizrahi, Terry., & Davis, Larry. E. (2008). *Encyclopedia of Social Work*.
- Gentry, Deborah. B. (1997a). Facilitating Parent-Child Communication during Divorce Mediation. *Families in society*, 78(3), 316-321.
- Gentry, Deborah. B. (1997b). Including children in divorce mediation and education: Potential benefits and cautions. *Families in society*, 78(3), 307-315.
- Hsieh, Mei.-O., & Leung, Patrick. (2009). Protective factors for adolescents among divorced single-parent families from Taiwan. *Social work in health care*, 48(3), 298-320.

- Ivaşcu, Ruxandra. A., & Vladislav, Elena. O. (2020). Resilience in Children with a Divorce History in Their Origin Families-A Case Study on a Preadolescent. *Journal of Experiential Psychotherapy/Revista de PSIHOterapie Experientiala*, 23(3).
- Kelly, Joan. B. (2003). Changing perspectives on children's adjustment following divorce: A view from the United States. *Childhood*, 10(2), 237-254.
- Kenny, Maureen C. (2000). Working with children of divorce and their families. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 37(3), 228.
- Khattak, Mamoon. Khan., Khattak, Khalid. Usman. Khan., & Maqbool, Zahra. (2018). Psycho Social Effects of Parental Divorce on Children in Pakistani Society. *Global Social Sciences Review*.3(3),341-466.
- Klein Velderman, Mariska, Pannebakker, Fieke. D van Vliet, Wendy & Reijneveld, Sijmen. A. (2018). Prevention of Divorce-Related Problems in Dutch 4- to 8-Year-Olds: Cultural Adaptation and Pilot Study of the Children of Divorce Intervention Program. *Research on Social Work Practice*, 28(4), 415-427.
- Maundeni, Tapologo. (2002). Seen but not heard? Focusing on the needs of children of divorced parents in Gaborone and surrounding areas, Botswana. *Childhood*, 9(3), 277-302.
- Negrini, Lisa. S. (2020). Coparenting supports in mitigating the effects of family conflict on infant and young child development. *Social Work*, 65.(3),278-287.
- Sandelowski, Margarete., & Barroso, Julie. (2003). Toward a metasynthesis of qualitative findings on motherhood in HIV positive women. *Research in nursing & health*, 26(2), 153-170.
- Sands, Amy., Thompson, Elln. J., & Gaysina, Darya. (2017). Long-term influences of parental divorce on offspring affective disorders: A systematic review and meta-analysis. *Journal of affective disorders*, 218, 105-114.
- Spremo, Mira. (2020). Children and Divorce. *Psychiatria Danubina*, 32(Suppl 3), 353-359.
- Walsh, Joseph. (2010). Theories for direct social work practice. Cengage Learning.
- Zastrow, Charles. (2014). *Brooks/Cole Empowerment Series: Social Work with Groups: A Comprehensive Worktext*. Cengage Learning.